

Notes explicatives per a omplir el formulari de correccions o addicions a registres de manuscrits

Per als detalls per a fer-ne la descripció, consulteu:

http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/help_es.html (BETA i BIPA)

http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/help_po.html (BITAGAP)

http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/help_ca.html (BITECA)

Per a indicacions multilingües sobre el vocabulari codicològic, tot i que amb descripcions més extenses només en francès, podeu veure <http://codicologia.irht.cnrs.fr> (on sinclou el de Denis Muzerelle).

Els **MANUSCRITS FACTICIS** són els que estan formats per diverses parts de diferent procedència, de la mateixa època o de distinta, però sempre es tracta de projectes codicològics diferents (diverses matèries d'escriptura o amb obres copiades segons sistemes i esquemes diferents). Per raons pràctiques, va ser freqüent enquadrar junts manuscrits de diversa procedència, sobretot els de poca entitat física o artística. És molt habitual, per exemple, que amb un manuscrit en pergami del s. XV pugui trobar-se un altre en paper del s. XVI, amb lletra i característiques totalment distintes. Per això, si un manuscrit és factici, cal anotar en un formulari separat les mateixes dades per a cada part, **data**, **copista**, **lloc**, etc., amb tota la informació detallada d'aquesta part. Recordeu que la informació que s'aplica a tot el tom factici es fa només en el MANID de la primera part, en el qual s'inclouen les dades d'**enquadernació**, **títols del volum**, **foliació** (tot i que cada part pot tenir foliació pròpia), **antics propietaris** (tot i que cada part pot haver tingut propietaris diferents abans de fer-ne l'enquadernació conjunta) i la informació que aparegui en les **guardes**. Cada una de les altres parts del manuscrit ha de tenir un MANID distint i caldrà afegir-hi només la informació relativa a aquesta part (p. ex., **tipus de lletra**), sense indicar la informació del tom en conjunt.

MANID> Podeu trobar els MANID de manuscrits ja fitxats en la web de PhiloBiblon: http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/searchmsed_es.html, marcant abans de la cerca la bibliografia indicada (BETA, BITAGAP, BITECA). Deixeu-la en blanc si es tracta d'un manuscrit no fitxat encara.

Noteu que cada bibliografia té un MANID propi per a cada manuscrit. Per tant, si un manuscrit conté, per exemple, materials en català i en castellà, tindrà dos MANID diferents, un en BETA i un altre de distint en BITECA.

BIBLIOTECA> Podeu trobar les biblioteques i altres institucions ja fitxades en la web de PhiloBiblon: http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/searchlibrary_es.html (utilitzant el botó TOTS pera buscar en BETA, BITAGAP i BITECA alhora).

Copieu la URL permanent de la biblioteca si no està inclosa en la fitxa de PhiloBiblon, o si hi ha cap dada que hagi canviat. Si és una biblioteca que no està inclosa en PhiloBiblon, indiqueu (NOVA) al final del nom de la biblioteca.

COL·LECCIÓ> Si forma part d'una col·lecció, afegiu-n'hi el nom. Per exemple, en la Reial Acadèmia de la Història, la mateixa signatura pot trobar-se en dues col·leccions distintes: San Román 9/5656 no és el mateix que Salazar y Castro 9/5656.

SIGNATURES> Indiqueu totes les signatures conegudes: actual, alternatives, anteriors (*olim*), números de registre o inventari i, en general, qualsevol combinació numèrica o alfanumèrica amb la qual el còdex hagi pogut ser citat anteriorment. En la Reial Acadèmia de la Història, alguns còdexs han tingut fins a tres o quatre signatures diferents a més de l'actual. Així, la signatura actual 9/466 es correspon amb les antigues 12-3-4, G-20 i 9-3-4-G-20. Totes haurien de ser-hi incloses, tres *olim* i una actual. *Olim* no inclou les signatures d'antics propietaris del còdex, que s'han d'incloure en l'apartat corresponent (més avall).

HISTÒRIA> Indiqueu tota la informació disponible en la biblioteca o en altres fonts sobre la forma com va arribar-hi l'exemplar: la data d'adquisició, el preu que es va pagar, el lloc d'adquisició, etc. Si no se sap la data exacta d'adquisició, podeu indicar una data *ad quem* ('abans de la qual') o *a quo* ('després de la qual'). Podeu indicar-hi també altres detalls: data de restauració o, en alguns casos desagradables, data en què se sap que ha estat robat, perdut o venut. Si aquesta informació consta en el còdex, s'ha de transcriure tal qual. En principi, volem saber la història del manuscrit des que va ser copiat i seguir-lo a través de les mans de tots els antics propietaris fins al dia en què apareix en la biblioteca que el conserva actualment.

TÍTOL DEL VOLUM> Es tracta del títol del volum en conjunt, no del títol de cadascuna de les obres individuals que pugui contenir, si bé, com és obvi, si el volum tan sols conté una obra, tots dos coincidiran. Aquests títols normalment es van posar posteriorment a la redacció de l'obra, i solen aparèixer en el teixell, en les tapes de l'enquadrernació, en un full de guarda o en la contraportada. S'han de transcriure exactament com hi apareixen, amb majúscules o minúscules, i indicar el canvi de línia amb una plec o barra vertical [|]. Si el manuscrit és conegut per un sobrenom, com el "*Llibre vermell*" de Montserrat, s'ha d'indicar també. Igualment s'ha d'indicar el siglum del manuscrit si va ser utilitzat en una edició crítica.

Exemples:

Títol del volum	folis / posició / font
PAPELES DE BURRIEL	Teixell
ESTATU[...] Por [...]ORREÑO SALUCIO[...] DD.62	teixell antic (inserir en la tapa)
MS M	Menéndez Pidal

DADES DE LA CÒPIA I LLOC EN QUÈ ES TROBEN> Les dades de la còpia (nom del copista, data, lloc, nom de la persona o institució que va encarregar el manuscrit) són escasses en els còdexs medievals; solen trobar-se al final, en el colofó (si n'hi ha). Són més habituals en impresos, en el colofó (incunables) o en la portada (tot el s. XVI). És important distingir entre dades copiades fidelment del manuscrit o imprès (que cal transcriure exactament), les que es basen en característiques codicològiques (filigranes) o paleogràfiques (tipus de lletra) o les que procedeixen de fonts secundàries (catàlegs de la biblioteca o estudis d'erudició).

Exemple:

Dada	folis / font
Copista	Juan de villena colofó f. 311

Lloc	villa de guadalfajara	colofó f. 311
Data	An nyo del Nasçimjento del nr~o sal uador ih~u xp~o de mjll _et_ quatro çientos _et_ treynta _et_ seys Annyos	colofó f. 311
Mecenes (<i>persona o institució</i>)	ynyigo Lopez de mendoça se nyor dela vega	colofó f. 311

Per a facilitar la manipulació informàtica de les dates s'ha dissenyat un sistema d'equivalències que cal utilitzar (http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/help_es.html#date). Així, 1401 ca. -1410 ca., a pesar de l'aparença de precisió, significa exactament el mateix que “a principis del s. XV; 1381 ca. -1410 ca., “finals del s. XIV o principis del s. XV”. S'hi afegeix “ca.” per a distingir aquestes dates de les exactes.

COPISTA I NOM DE LA PERSONA O INSTITUCIÓ QUE VA ENCARREGAR EL MANUSCRIT>
És important saber si un copista ha escrit altres manuscrits o si la mateixa persona o institució ha encarregat altres manuscrits. Consulteu la web de PhiloBiblon per a identificar-les:

http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/searchperson_es.html
http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/searchinstitution_es.html

DATA O ÈPOCA> Per exemple, “s. XV”. La informació en aquest apartat sol provenir de fonts secundàries o de l'observació de característiques codicològiques. Cal especificar la font de la qual s'obté la informació: catàleg, dades internes, característiques codicològics, etc. Noteu que els catàlegs solen indicar només el segle, mentre que la informació basada en la lletra o en la filigrana pot ser molt més precisa. Si hi ha discrepàncies, indiqueu-les i anoteu en cada cas la font.

Data o època	Base de la informació (<i>lletra, filigrana, font...</i>)
1440 ca. – 1460 ca.	filigrana
s. XV	lletra
s. XV ex.	Menéndez Pidal 1906

COLOFÓ> Transcriviu tot el text del colofó no sols ací sinó també en l'apartat de la descripció interna.

Exemple de l'*Eneida* de Virgili, traduïda per Enric d'Aragó (BETA MANID 1630):

f. 311: Este dicho libro dela Eneyda es criujo Juan de villena criado del se nyor ynyigo Lopez de mendoça se nyor dela vega E lo acabo Saba do Primero dia de Setiembre   enla villa de guadalfajara An nyo del Nasçimjento del nr~o sal uador ih~u xp~o de mjll _et_ quatro çientos _et_ treynta _et_ seys Annyos
---

Per a les normes de transcripció, vegeu:

http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/help_es.html#normas (BETA)

http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/help_po.html#normasdetranscrição (BITAGAP)

http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/help_ca.html#norms (BITECA)

SUPORT MATERIAL> La matèria d'escriptura normalment és *paper* o *pergamí*. El pergamí més fi, procedent de vedells nonats, s'anomena *vitel·la* (del llat. *vitellus*, 'vedell'), terme que a voltes s'aplica a pergamins de molta qualitat i finor (encara que estiguin fets de la pell d'altres animals), que no es troben sovint a la península Ibèrica. El paper molt antic, moltes vegades de fabricació islàmica, bastant tosc i sense filigrana, s'anomena *paper ceptí* (literalment "paper de Ceuta"). Si es tracta de pergamí, indiqueu la posició de la pell, *CPPC* (carn, pèl, pèl, carn) o *PCCP* (pèl, carn, carn, pèl) dins del quadern. Si el manuscrit és un tom mixt de pergamí i paper, descriuiu el quadern típic. N'hi ha tres casos corrents: (1) el bifoli exterior de pergamí i l'interior de paper = P&P (e); (2) el bifoli interior de pergamí i l'exterior de paper = P&P (i); (3) el bifoli exterior i l'interior de pergamí i els altres de paper = P&P (e/i). Un quaternió (8 fulls, o sigui 4 bifolis) d'aquest últim tipus tindria, per tant, els ff. 1.8 i 4.5 de pergamí i els ff. 2.7 i 3.6 de paper. El punt que separa els dígits indica que aquests folis formen un bifoli; així, el full 8 és la continuació del full 1. Per a més detalls sobre el suport material, vegeu, *infra*, l'apartat referent a la **col·lació**.

FORMAT> Només s'indica per als llibres escrits o impresos sobre paper. El format depèn del nombre de voltes que el plec de paper ha estat doblegat. El plec sense doblegar s'anomena *full solt*; no sol ser gaire habitual abans de 1500, tot i que es troba en butlles papals impreses. Si s'ha doblegat una volta, és un *foli*; dues voltes, un *4t*; tres voltes, un *8è*. Normalment el lloc en què apareix la filigrana serveix per a indicar el format: el foli la té en el centre del full; el 4t en el cosit interior; el 8è, en el marge superior o inferior. El pamflet imprès sobre un sol full s'anomena *plec solt*; pot tenir el format de foli, 4t, 8è o formats més complicats encara. Finalment, el paper molt gran, de més de 400 mm d'altura, s'anomena *foli major*; en els inventaris antics són els anomenats llibres "de marca major", com també els manuscrits en pergamí de les mateixes mides. En els llibres de pergamí, el format fa referència a la mida relativa del còdex i no al tipus de plegat. Seguiu, en aquest aspecte, les indicacions del catàleg de la biblioteca per al còdex analitzat.

Atenció: en alguns catàlegs s'utilitzen aquests termes per a indicar el format (mida) del llibre, no necessàriament el format en termes bibliogràfics.

ESTAT DE CONSERVACIÓ> Indiqueu ací la condició del llibre: fulls esguellats o perduts, danys provocats per aigua, per insectes i altres bibliòfags o per tintes corrosives, etc. Indiqueu els fulls en blanc, que poden ser indicatiu de salt de text. Si no teniu temps per a repassar el llibre sencer, feu-ne una valoració global: excel·lent, bona, regular, deteriorada.

ENQUADERNACIÓ> Algunes enquadernacions serveixen per a indicar els propietaris dels llibres, com els d'Alonso Osorio, 7è marquès d'Astorga (BETA manid 3676). Si és possible, indiqueu-ne el tipus (gòtica, mudèjar), la matèria de l'enquadernació (pell sobre cartó o taules de fusta), el tipus de pell (vedella, cabra, ovella) i el color (verd, marró, vermell, etc.); el tipus de ferros (daurats, en sec) o els motius decoratius.

Per a una terminologia multilingüe, vegeu:

<http://codicologia.irht.cnrs.fr/> (*Themes*> *La Reliure*).

Per a la terminologia emprada en PhiloBiblon, vegeu:

http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/help_es.html#binding (BETA, BIPA)

http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/help_ca.html#binding (BITECA)

També és útil, tot i que es troba en procés de construcció, la base de dades d'Antonio Carpallo i els seus col·legues de la Universitat Computense de Madrid:

<http://pendientedemigracion.ucm.es/info/ccea/index.php>

Exemples:

Renaixentista de pell marró amb escut en sec del marquès d'Astorga
Vedella color crema mod.; signada A. Ménard (guarda fixa anterior)

MIDES> Les mides s'indiquen en **mil·límetres (mm)**. L'enquadrernació es mesura posant el metre a la meitat del pla anterior per altura i amplària. El full es mesura triant-ne un que sigui representatiu, millor si queda prop del cosit d'un quadern, perquè així és més fàcil mesurar-ne l'amplària. La caixa d'escriptura es mesura entre les posicions de les línies fonamentals de la justificació d'altura i amplària (el pautat), triant-ne una de representativa. Si el còdex conté unes quantes caixes distintes, per ser de diferents mans, cal mesurar una caixa representativa de cada mà. La columna i l'intercolumni tindran la mateixa altura de la caixa, lògicament, però menys amplària. Per a més precisió, poden mesurar-se també els marges, separant el marge abans i després de la caixa amb el signe +, com en l'últim d'aquests exemples:

Classe	altura	amplària	foli(s)
Full:	310	205	f. 4
Caixa:	240	160	f. 2r
Caixa	10 + 240 + 15	20 + 160 + 10	f. 2r

Quan el text va a dues columnes, solen tenir amplària distinta i cal mesurar les dues. Si hi ha columnetes o partició de l'intercolumni, s'usen punts per a distingir-les: 30 + 70.5.5.75 + 20 (= 70.10.75 amb l'intercolumni sense partir).

FOLIACIÓ> Cal descriure la foliació del llibre des de l'interior del pla anterior de l'enquadrernació fins a l'interior del pla posterior, amb les guardes, la foliació en xifres aràbigues o romanes, moderna o original i, evidentment, amb la correlació entre la foliació antiga i la moderna (si n'hi ha). Cal incloure-hi els folis totals del volum, incloent-hi els fulls de guarda, i també els salts en la foliació o els folis repetits, els fulls en blanc, etc.

Exemples:

ff.: 1 (guarda) + j-lxiiij + lxiiij-cccxxvij-ccccxxxj + cccccxxiiij-cccclxxj + ccccclxxiiij-dciiij + [1] + dciiij-dcccviij + [1] + dcccix-jUxliiiij + 7 (guardes)	Vol dir que la foliació salta unes quantes voltes i que hi ha dos fulls no foliats després dels ff. dciiij i dcccviij
ff.: 96 (sense foliar)	Sovint no foliaven els manuscrits medievals ni els llibres impresos antics
ff.: 1 (guarda) + 1-226 + 3 (guardes)	

Els errors de foliació s’han d’indicar en la seqüència total, com en el primer exemple anterior, en què s’ha repetit el f. “lxiiij”, s’han saltat uns quants folis i se n’han deixat dos sense foliar. De vegades hi ha paginació en lloc de foliació, però és poc habitual i normalment en manuscrits més moderns. De tota manera, s’indica utilitzant l’abreviatura “pp.”.

DISTRIBUCIÓ DE LA PÀGINA> Cal anotar el nombre de *columnes* per pàgina només si en són dues o més. Si el text va escrit a línia tirada, en una columna, no cal indicar que n’hi ha una (es pressuposa). És freqüent la divisió en dues columnes, però infreqüent en tres o més (només en textos poètics o índexs). No s’indica ací la inclusió de glosses marginals sistemàtiques. Si el nombre de columnes canvia al llarg del manuscrit, s’indiquen els folis que ocupen, recto i verso. S’indica també el nombre de *línies* per columna o per pàgina, comptant-les en dues o tres pàgines diferents per a anotar la variació, tal com mostra aquest exemple:

Classe	nre.	folis
col.	2	1ra-35vb, 74ra-109vb
lín.	27	3ra
lín.	29	107vb

COL·LACIÓ> La col·lació és la seqüència i el nombre de fulls dels quaderns que componen el llibre. La construcció del llibre és un indicatiu important per a descobrir on i quan es va fer. A voltes és difícil determinar la col·lació si l’enquadernació està molt ajustada o falten els indicis dels quaderns que l’integren, és a dir, les signatures de quadern o de foli, els reclams i no es pot distingir el cosit que, per força, divideix la primera meitat del quadern de la segona. De manera també forçosa, els fulls que integren cada quadern han de formar un nombre parell. Si en té un nombre imparell, el més probable és que s’hagi tallat un full. Cal determinar, tant com sigui possible, quin és el full que hi manca; per exemple, la indicació $1^{\text{p}}(-\text{f } 3)$ indica que el quadern 1 és un quaternió en el qual manca el tercer full. A voltes no és possible determinar el full que hi manca; però si se sap que en la primera meitat del quadern falta un full, pot indicar-se així: $1^{\text{p}}(3/4)$, indicant la posició del cosit amb una barra.

Determinar l’estructura d’un llibre gran pot ser una feina ben difícil. Si no disposeu de prou temps, gairebé sempre és possible determinar el nombre de fulls del quadern “normal”: 4 (binió), 6 (ternió), 8 (quaternió), 10 (quinió) o 12 (senió o sexternió) i indicar, per exemple, “volum format per senions”. Altres quaderns són menys freqüents, però n’hi ha de 14, 16, 18, 20 o 22 fulls. S’utilitza una fórmula senzilla per a descriure el quadern: la signatura del quadern amb el nombre de fulls que conté en superíndex. Quaderns consecutius de la mateixa mida s’indiquen per mitjà d’un guió. Així, $1-21^{\text{p}} 22^{\text{p}}$ indica un manuscrit de 22 quaderns [sense signatures], amb quaderns 1-21 de 8 fulls i el

quadern 22 de 4 fulls. En manuscrits del s. XIV en avant, però més sovint en els tardans i en els llibres impresos, era habitual marcar els quaderns amb les 23 lletres del alfabet, utilitzant *i/j* i *u/v* i ometent la *w*: abcdefghijklmnopqrstvxyz.

Vegeu també:

http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/help_es.html#collation
http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/help_ca.html#collation

Tot i que requereix molt de temps, el millor sistema de col·lació consisteix a descriure cada quadern separatament i anotar-ne l'ordre en el llibre, la signatura que té, el nombre de fulls, la foliació que ocupa i el lloc del cosit, a més de la descripció del reclam i la transcripció del text corresponent, amb abreviatures desplegades segons les normes de transcripció. Els canvis en el tipus de reclam (horitzontal *vs.* vertical ascendent o descendent, centrat *vs.* en la pauta de la dreta) poden indicar un canvi d'escrivà o oferir una pista per a saber on i quan va ser escrit el manuscrit.

Exemple:

Quadern	sign.	nre. de fulls	folis	cosit (centre del quadern)	posició i text del reclam
1	A	12	1-12	ff. 6/7	horitzontal centrat 12v: <i>nat^{ura}</i>
2	B	12	13-24	ff. 18/19	vertical ascendent en la pauta a la dr. 24v: <i>delos omes</i>
3	C	8	25-32	ff. 28/29	Falta

La col·lació d'aquest llibre seria, per tant, A-B¹² C⁸.

SIGNATURES DE QUADERN I DE FOLI> El format de les signatures també és un bon indicatiu per a determinar on i quan es va fer el llibre. Els copistes solien ser consistents en l'ús de les signatures. Normalment són lletres o números que hi ha en l'angle inferior dret en el recto del full, però també poden trobar-se en el centre del marge inferior del recto o en l'angle inferior esquerre del verso del full. És habitual tenir signatures que combinen les de quadern amb les de foli: *ai aij aiij aiiij av avj*. Això indica que el quadern va signat amb la lletra *a* i que els sis primers fulls van signats amb aquesta lletra seguida d'una xifra romana. Normalment tan sols es numeren els fulls de la primera meitat del quadern, tot i que a voltes en el primer full de la segona meitat hi ha un signe 'x' o '+' per a marcar el bifoli central. En manuscrits dels segles XIV i XV i en impresos del s. XVI solia ser freqüent signar el primer full de la segona meitat del quadern com a prova que no hi faltava res. Si el sistema de signatures canvia al llarg del llibre, és important indicar els canvis, ja que poden indicar un canvi d'escrivà.

Exemple:

Descripció	posició	folis
------------	---------	-------

ai aij aiij aiijj av avj	r angle inf. dr.	1r-6r
bi bij biij biijj bv bvj	v angle inf. dr.	13r-80r

RECLAMS> Primerament cal indicar si el manuscrit té reclams o no. Anomenem reclams unes paraules, o síl·labes, bé en solitari, bé emmarcades en un cercle o dins d'un dibuix més o menys elaborat, que figuren en el verso de l'últim foli de cada quadern, a manera d'avançament de les primeres lletres o primeres paraules del primer foli del quadern següent. S'utilitzaven per a ajudar l'enquadernador en la tasca d'ordenar els quaderns correctament. Si no han estat descrites en l'apartat de la col·locació, s'han de descriure ací, amb els folis en què es troben. En manuscrits postmedievals poden trobar-se reclams de foli o de pàgina i en aquest cas rarament trobarem reclams de quadern.

MÀ O MANS O TIPUS DE LLETRA I LOCALITZACIÓ> El tipus de lletra, o el canvi de tipologia escripturària, és un altre indicatiu per a establir la data aproximada del llibre. Això no obstant, diverses classes de lletres van ser utilitzades durant períodes prolongats. A més, els bons escriptors eren capaços d'utilitzar lletres distintes a petició del client. La modalitat més corrent durant l'edat mitjana s'anomena senzillament *gòtica*. Durant el s. XIII predomina la *gòtica minúscula, fracta o textualis*, amb angles; en el s. XIV la minúscula s'arrodoneix i forma la *gòtica rodona*. Aquestes lletres medievals van coexistir amb les modalitats de *lletra cursiva*, amb diverses mescles. A principis del s. XV, inicialment per a documents notarials, s'introdueix la *lletra cortesana*, que va continuar utilitzant-se fins a ben entrat el s. XVI, quan va ser substituïda per la *lletra processal*, amb influències de la lletra humanística també, que al seu torn va derivar en la *lletra encadenada* de la segona meitat del s. XVI. Per influència del Renaixement italià, en el s. XV es va introduir la *lletra humanística*, basada al seu torn en la *lletra carolíngia* dels segles IX i X, amb variants rodona i cursiva o itàlica. Recordeu a més que hi ha altres lletres particulars de terres ibèriques medievals, com la *lletra joanina* portuguesa o la *lletra bastarda* catalana o aragonesa. És important indicar els canvis de lletra, que també poden indicar canvis de copista.

Exemple:

Lletra	detall	folis
gòtica	cursiva	ff. 1r-72v
cortesana	formada	ff. 73r-90r

Especialment en BETA hi ha un ampli marge de denominació en les nomenclatures de lletra librària del s. XV. A vegades la distinció entre semigòtica i gòtica híbrida és tan mínima que no es percep clarament. En general, la terminologia segueix les pautes del veterà *Tratado de paleografía* de Millares Carlos. Més informació en:

BETA / BIPA: http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/help_es.html#hand

BITECA: http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/help_ca.html#hand

FILIGRANES> Des de la publicació del repertori fonamental de Charles Briquet, *Les filigranes* (1907), les filigranes (o marques d'aigua) han servit com a element imprescindible per a datar el llibre en paper, amb un marge d'error d'uns 15 o 20 anys. Són molt més fiables que els procediments

basats en la paleografia. Al seu torn, identificar una determinada filigrana dins d'un manuscrit datat és útil per a datar la filigrana mateixa amb més precisió. Originàriament, les filigranes eren dibuixos fets de fil d'aram i lligats als corondells del motlle de paper, amb la funció de publicitar la marca del fabricant de paper. Actualment encara una de les filigranes més populars, la mà, s'utilitza en l'expressió *una mà de paper*. Briquet va establir la nomenclatura bàsica de les filigranes per als segles XIV-XVI, i altres autors han seguit el seu sistema. Hi ha intents de compilar en línia diversos repertoris, com el Briquet *on line*, el Projecte Bernstein, el Catàleg de Piccard; els enllaços corresponents (majoritàriament en francès, alguns en alemany i en anglès) són:

<http://www.ksbm.oeaw.ac.at/scripts/php/BR.php>

<http://www.bernstein.oeaw.ac.at/>

<http://www.piccard-online.de/start.php>

Per als noms dels motius de les filigranes (en català i en espanyol), vegeu:

http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/help_es.html#watermark

http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/help_ca.html#watermark

http://stel.ub.edu/biteca/html/ca/filigranes_motius.html

Exemples:

Classe	detall	folis	font
carro	de 2 rodes amb els radis en creu	ff. 1, 3, 73, 85	Briquet 3540 [1463-1478]
corona	amb creu	f. 36	cf. Briquet 4644 [1455]

En el cas d'obtenir una reproducció de la filigrana, indiqueu el foli del qual ha estat presa. Si pot fotografiar-se, poseu al costat del motiu un regle mil·limetrat.

DECORACIÓ> La decoració del llibre, sobretot l'ús de miniatures o inicials historiades i il·luminades, és de gran interès per a la història de l'art, però també com a element de datació. En la descripció cal destacar-ne els elements més importants, sobretot l'existència de miniatures i inicials historiades.

Hi ha moltes classes d'elements decoratius que podem descriure: orles, miniatures, inicials, calderons, rúbriques, dibuixos, il·lustracions, titolets, postil·les, etc.

Exemples:

Classe	detall	folis / localització
calderons	vermells i blaus alternant	1ra-70vb
inicials	de 3 l. (o unitats de pauta = UP) en vermell i blau alternant amb traços del color contrastant	1r-35v, a l'inici de cada cap.
rúbriques	en vermell	passim

En PhiloBiblon no fem una distinció entre inicials, versaletes i capitals, sinó que les anomenem totes “inicials”. Tan sols BITECA distingeix entre capital inicial i capital secundària. En qualsevol dels dos casos, es tracta de lletres grans, de forma majúscula o minúscula, de dos o més unitats de pauta o línies d’altura, és a dir, que ocupen d’alt el mateix espai que dues o més línies de text i que normalment es troben a l’inici del text o d’una secció important: un llibre, un capítol, etc.

Les inicials habitades, generalment, contenen una figura humana, a voltes sense relació amb el text que acompanyen.

Les inicials historiades contenen tota una escena, p. ex., l’autor agenollat davant un rei a qui presenta el llibre. En general, sí que tenen relació amb el text que acompanyen.

Les orles generalment són fitomorfes, és a dir, utilitzen formes vegetals, de vinyes o enfiladisses, amb fulles, flors i fruits, a voltes habitades de cares humanes, ocells, bèsties fantàstiques o amoretts.

Amb alguna freqüència els manuscrits il·luminats porten l’escut, generalment en el centre del marge inferior de la portada o en la primera pàgina del text, de la persona per a la qual es va fer el llibre. Si els escuts estan identificats, cal indicar-ne el nom del propietari. En tot cas, els escuts identificats, i sobretot els no identificats, s’han de descriure amb algun detall. Per exemple, les armes de la Corona de Castella i Lleó van dividides en 4 quarters, amb un castell de 3 torres d’or sobre camp vermell en els quarters 1 i 4 (superior esquerre i inferior dret) i amb un lleó rampant natural, amb corona i llengua vermella sobre camp d’argent, en els quarters 2 i 3 (superior dret i inferior esquerre). L’escut dels Reis Catòlics, amb els grans quarters de Castella i Aragó i amb la magrana del regne de Granada baix (després de 1491) i la divisa “TANTO MONTA”, és inconfusible. El vocabulari heràldic per a la descripció exacta dels escuts d’armes és tècnic, però s’ha d’utilitzar, en la mesura que sigui possible, per als escuts d’armes no identificats. Vegeu Vicente Cadenas y Vicent, *Diccionario heráldico* (Madrid: Hidalguía, 2003).

Per al vocabulari multilingüe decoratiu emprat, vegeu:

<http://vocabulary.irht.cnrs.fr/pages/vocab2.htm> (*Themes V: Décoration*).

ALTRES CARACTERÍSTIQUES> Afegiu ací tota la informació que no hàgiu inclòs en apartats anteriors (per exemple, en el de la col·lació), i també tota la informació existent ja en PhiloBiblon que vulgueu ampliar.

PAUTA / PAUTAT> Primerament cal indicar si el manuscrit té o no pautat. La pauta o el pautat són les ratlles horitzontals i verticals per a traçar la justificació o caixa de la pàgina. Ajuden el copista a escriure la pàgina de forma regular. Normalment són difícils d’apreciar, perquè es tracen amb punta seca, amb punta de plom (llapis de plom) molt fina, punta de carbó o amb tinta.

El pautat més simple, per a un text d’una sola columna per pàgina, es compon de 2 ratlles verticals per a demarcar l’amplària de la línia i dos d’horitzontals per a marcar la primera línia i l’última. Una pàgina de dues columnes pot tenir 4 ratlles verticals per a les columnes i 2 d’horitzontals per a la primera línia i per a l’última. De vegades les ratlles horitzontals també s’utilitzen per a marcar totes les línies. El pautat dels manuscrits amb glosses o comentaris marginals pot arribar a ser molt complicat.

Albert Derolez en va establir els esquemes bàsics en la seua *Codicologie des manuscrits en écriture humanistique sur parchemin* (1984), identificant-los amb números, però aquest sistema ha estat superat pel de Denis Muzerelle, que fa servir un sistema analític:

<http://www.palaeographia.org/muzerelle/index.htm>

Té el gran avantatge de trobar-se en la web, on es poden veure diagrames dels diferents esquemes.

<http://www.palaeographia.org/muzerelle/reglure.htm>

Així, el primer exemple del quadre següent tindria el fórmula “1-1 / 0 / 1-1 / J” de Muzerelle, que correspon al núm. 48 de Derolez. Ara, en PhiloBiblon en general no s’usa cap dels dos sistemes, tot i que BITECA esmenta els esquemes bàsics de Derolez com a punt de referència. El més fàcil és, simplement, descriure el que es veu.

Exemples:

Tipus	folis
4 ratlles verticals per a marcar les 2 col. i 2 d’horitzontals	1r-43v
4 ratlles verticals per a les 2 col; 5 ratlles horitzontals per a les cobles	45v-99r (per a un cançoner)

MATERIALS DE LA PAUTA> Cal especificar si és punta seca, punta de carbó, punta de plom o tinta, plegat tabeliònic o altres procediments similars i els folis en què s’aprecia.

PERFORACIONS> Primerament cal indicar si el manuscrit té o no perforacions. Per a guiar el traç del pautat, se solia perforar el full discretament, en els marges inferior i superior per al pautat vertical, en el marge exterior per al pautat horitzontal, o en els angles de la caixa amb l’objectiu especial de marcar-la. Si té perforacions, cal indicar el lloc i el tipus. Poden ser com d’agulla, rodones i molt fines o amb forma d’incisió d’1 mm de llarg. Normalment no es combinen formes diferents en un mateix manuscrit. Sovint és difícil percebre-les, perquè han estat tallades per la fulla de l’enquadernador o perquè els copistes les dissimulen amb tinta. També hi ha perforacions marginals com a ajuda del traçat de les línies.

Exemple:

Tipus	folis
8, molt fines, com d’agulla, per a marcar les línies verticals de les columnes, en els marges inferior i superior	ff. 1, 7, 45

PRIMERA LÍNIA DE TEXT ESCRITA> Un altre tret diagnòstic per a datar i localitzar el manuscrit és la posició de la primera línia escrita en relació amb el pautat horitzontal de la caixa, a sota del pautat o damunt. De vegades pot distingir-se clarament; altres voltes és impossible perquè no es veu el pautat o perquè el copista no col·loca la línia netament ni damunt ni davant sinó travessant la pauta. A voltes, l’escriptura penja del pautat, detall rar però no impossible. S’ha d’anotar tan sols si pot establir-se de manera inequívoca.

ANTICS PROPIETARIS I PERSONES O INSTITUCIONS VINCULADES AL LLIBRE> Anoteu, en ordre cronològic, tots els antics propietaris del manuscrit, tant persones com institucions (monestirs, esglésies, catedrals, hospitals), utilitzant tots els elements de què disposeu. Indiqueu també qualsevol detall, com la data d'adquisició i el preu.

Els ex-libris són fonamentals en aquest aspecte. Els ex-libris impresos solen trobar-se només a partir de mitjan s. XVIII i normalment enganxats en l'interior del pla anterior de l'enquadernació.

Els ex-libris manuscrits ("aquest llibre pertany a...") normalment es troben a l'inici o al final del llibre, com en el cas dels llibres de Ferran Colom, fill de l'almirall Cristòfol Colom i un dels bibliòfils més importants del s. XVI. Els llibres de la seva biblioteca són inconfusibles, perquè tots porten al final una inscripció com aquesta: "Este libro costó 6 maravedies en Valladolid a 5 de diziembre de 1531". De vegades, quan un manuscrit canvia de propietari, es ratlla l'ex-libris del propietari anterior. És convenient indicar la presència d'un ex-libris d'aquestes característiques tot i que no sigui possible llegir-lo.

Cal distingir entre un ex-libris i la simple signatura o inscripció d'un nom d'una persona o institució. Aquesta última pot indicar que el llibre va pertànyer a aquesta persona o institució, però no n'és una prova fefaent; tot i que en els casos dels noms d'un col·legi, monestir o catedral és bastant probable que el llibre pertanyés a la seva biblioteca.

Els suprallibres són els escuts o altres indicis de possessió trobats en els plans superiors de l'enquadernació.

Probationes pennae posteriors, sobretot en les guardes però també a voltes en l'interior del manuscrit, poden oferir noms o efemèrides dels naixements de fills, bon indicatiu que el llibre va pertànyer al pare i també de la data *ad quem* de la còpia.

Cal tenir en compte les signatures o cotes antigues anteriors a l'adquisició del llibre pel propietari actual. A voltes, fins i tot sense el nom del propietari, serveixen de prova de pertinença. Les de Diego Sarmiento de Acuña, 1r comte de Gondomar, tenen la forma "Sala 2. Est. 5 Cax. 7". Gairebé tots els seus llibres es troben actualment a la Reial Biblioteca de Madrid.

Per a identificar els antics propietaris consulteu qualsevol material que tinguin a la biblioteca: catàleg imprès o en línia, fitxer o carpetes d'adquisicions. Aquests fitxers o carpetes, manuscrits o mecanografiats fins no fa gaire, no se solen posar a l'abast dels investigadors, però a voltes és permès consultar-los. Consulteu la web de PhiloBiblon (seleccionant el botó TOTS) per a intentar identificar les persones o institucions esmentades en el manuscrit:

http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/searchperson_es.html

http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/searchinstitution_es.html

ALTRES OBRES EN EL VOLUM> Les obres o textos en la llengua de la bibliografia (castellà en BETA i BIPA, català en BITECA, gallec, portuguès o galaicoportuguès en BITAGAP) es descriuen a continuació en la descripció interna del llibre. Ací es tracta de les obres en altres llengües o obres postmedievales. La seva presència pot ser important com a indicatiu de la tradició textual de les obres que ens interessin. Cal anotar com a mínim la llengua d'aquestes obres i els folis que ocupen. Si les obres poden ser identificades, indiqueu-ne els títols i els autors. Si no poden ser identificades, indiqueu la matèria de què es tracta amb la màxima precisió possible; així, "teologia" o "espiritualitat" millor que "religió".

BIBLIOGRAFIA EMPRADA> Vegeu sempre el catàleg de la biblioteca i reviseu-ne les dades; afegiu-hi enllaç a la URL del catàleg o al registre catalogàfic, si n'hi ha. Si citeu referències secundàries, indiqueu les dades bibliogràfiques normals i les pàgines citades. A més dels catàlegs impresos o en línia, sovint les grans biblioteques guarden altres catàlegs antics en sala, o fitxers manuscrits, mecanografiats (i, cada vegada més, digitals), amb referències bibliogràfiques dels articles o monografies en què s'ha tractat el llibre en qüestió. Cal citar tots els utilitzats en la descripció i indicar les pàgines en què es tracta el còdex analitzat.

CÒPIA DIGITALITZADA> Apunteu l'enllaç (URL), el servei utilitzat (biblioteca digital, col·lecció digital) i la data en què va ser consultat en format any-mes-dia (2016-10-31). Per exemple, els facsímils digitals de la BNE estan servits per la Biblioteca Digital Hispànica. Sovint, la URL que es veu en el navegador quan es consulta només serveix per a la sessió, ja que caduca als pocs minuts. Aquests enllaços no serveixen, sinó que és millor copiar i enganxar la URL permanent (PURL) fent clic sobre l'enllaç i prement el botó dret del ratolí per a obrir el menú i seleccionar "copiar ruta d'enllaç" (en anglès: "copy link address"). En qualsevol cas, cal comprovar sempre que es tracta d'un enllaç estable.

NOTES> Indiqueu observacions generals sobre el manuscrit, com ara notes dels lectors, o fins i tot detalls de tipus codicològic que no poden col·locar-se fàcilment en els altres apartats. Podeu anotar l'existència de glosses al llarg del manuscrit o fer una valoració general sintetitzant els detalls codicològics detallats més amunt. Ací també podeu retallar i enganxar (indicant-ho) el registre bibliogràfic del catàleg en línia per a estalviar-vos la feina de copiar els detalls en els diversos apartats, o també informació que es trobi en altres fonts secundàries en línia.

Descripció interna

Ací s'indiquen els detalls sobre el contingut textual del manuscrit, és a dir, els testimonis que conté, seguint l'ordre en què hi apareixen.

ORDRE EN EL VOLUM> Folis que ocupa, indicant recto, verso i columna.

AUTOR I TÍTOL> S'han d'escriure tal com consten en el testimoni i transcriure'ls segons les normes de transcripció de cada bibliografia. Si falten, anoteu-ho.

CONDICIÓ> Indiqueu si el text és acèfal, incomplet, si es tracta d'un fragment, etc.

ÍNCIPIT / ÈXPlicit> Indiqueu l'incipit i l'èxplicit de totes les parts principals segons les normes de transcripció de cada bibliografia (**BETA**, **BITAGAP**, **BITECA**). Per a testimonis que no porten títol o que són acèfals, és possible identificar el text per l'incipit del text o d'un altre element textual. Com que en molts testimonis falten elements com el pròleg o una carta introductòria, cal indicar múltiples incipits pera multiplicar les possibilitats de trobar coincidències de text en altres manuscrits o impresos antics. Indiqueu també, en la mesura que sigui possible, les rúbriques i els títols complets. Per rúbrica entenem elements com "Aquí comiença el prologo deste libro ...", sense tenir en compte si van destacats d'una forma, color (per exemple, vermell) o figura. Per a les normes de transcripció, vegeu:

Textos en espanyol: http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/help_es.html#normas/

Textos en català: http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/help_ca.html#norms

Textos en portuguès o gallec: http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/help_po.html#normasdetranscrição

No utilitzeu la lletra *itálica* o *cursiva* de l'ordinador, perquè les distincions entre fonts tipogràfiques s'esborren en tallar i enganxar les citacions en PhiloBiblon.

Per tant, per a indicar les abreviatures, cal desplegar-les entre guions baixos (`q_ue_`) i marcar els canvis de línia amb una pleceta o barra vertical [|] i els canvis de columna o de pàgina amb dues pleques [||]. Utilitzeu [!] per a indicar error manifest i [?] per a marcar dubte en la lectura. Els canvis de color de la tinta van en l'apartat de decoració (dalt). Si hi ha una inicial d'unes quantes unitats de pauta, escriviu-la seguida d'un superíndex que les indiqui "L³" i, si la inicial falta, poseu-la entre claudàtors [L]³, sense fer cas de la lletra de guia que la indica.

Noteu que pot indicar-se l'ús de les titlles amb la *ñ*, la *õ* i la *ã* o posant *~* després de la lletra: "d~l", "q~", "nr~o". També poden desplegar-se aquestes abreviatures com "d_e_l", "q_ue_" i n_uest_ro". La nota tironiana, l'abreviatura per a la conjunció copulativa tant en les llengües romàniques com en llatí, es transcriu `_et_` (a BETA i BITAGAP) i `_e_` (a BITECA).

Per a indicar la inserció de l'escrivà damunt la línia es col·loca el segment inserit entre barres inclinades: \ /.

Podeu utilitzar-se el sistema que us sigui més fàcil en cada cas.

Exemples de l'*Ordenamiento de Alcalá de Henares de 1348*, d'Alfons XI (BETA MANID 3126 > CNUM 3897):

Típus	íncipit	foli	èxplicit	foli
títol	Tít_u_lo prim_er_o dlas [!] car tas q~ se gana~ d~l Rey.j. ley primera com~o se puede dar vna carta co~ otra	2r		
text	S ² i alguno quisiere ganar carta d~la chancell_er_ja contra otra nr~a carta	2r	en tal man_er_a porq~ nr~o derecho _et_ señorío sean sie~pre com~o deue coñosçido _et_ \ guardado / [sup. lin.]	35v

BIBLIOGRAFIA EMPRADA> Si el text ha estat editat prenent com a base aquest testimoni, o si el testimoni ha estat consultat per a una edició, indiqueu-ho. Anoteu la sigla usada per l'editor per al manuscrit analitzat.